Pétervári Zsolt

BÚCSÚ A KAPITALIZMUSTÓL

I. rész

Garantált alapjövedelem, költségvetésből térített – akár munkatevékenység nélkül is felvehető – fizetések, az államháztartás terhére elengedett bérjárulékok, államilag garantált és kamatmentes vállalati hitelek, adósságtörlesztési moratóriumok sora szegélyezi világszerte az innovatív közpolitikák révén formálódó új korszellemet. A globusz egészén bő két esztendeje tomboló járványkrízis villámgyorsan átformálta az eddig domináns modellt: a globalizáció egyenesen felszámolja a világkapitalizmust, majd maradványainak bázisán államfüggő hitelvezérelt gazdasági rendet képez.

A Kína egy távoli tartományából váratlanul szétterjedő koronavírus-járvány 2020 első negyedévétől alapvetően rendezte át megszokott létviszonyainkat. A járványügyi intézkedések hatására a globalizált termelési és ellátási láncok korábban soha nem tapasztalt gyorsasággal bénultak le. A szűk másfél évtizede kirobbant globális pénzpiaci krízis óta megduplázódó volumenű nemzetközi idegenforgalmi vertikum, valamint az ahhoz kapcsolódóan szintén dinamikusan bővülő személyszállítási és vendéglátóipari alágazatok működésének szinte egy csapásra leáldozott. A feldolgozóipari prognózisok a rendre visszatérő újabb és újabb Covid-hullámok mindegyike során az 1929-es első nagy túltermelési-értékesítési krízis megismétlődésének rémét festik a horizontra.

A nemzetközi elemzőközpontok a legnagyobb nemzetgazdaságok esetében rendre kétszámjegyű recessziós szintet regisztráltak, és több tízmilliónyi új munkanélküli megjelenését mérték az elmúlt két évben. Sőt, a járványkrízis mélypontján (2020 második-harmadik negyedévében) a két vezető nemzetgazdasággal rendelkező állam (Kína és USA) esetében közel 30%-os visszaesés ment végbe. Az amerikai munkanélküliség 2020 áprilisában 20%-ra emelkedett, amely szint hozzávetőlegesen duplája (!) volt a 2008-as pénzügyi krízis során mért adatnak. A német gazdaság teljesítményének ezzel egy időben mért 5% körüli zsugorodása első látásra nem tűnt katasztrofális mértékűnek, azonban Európa vezető gazdasági hatalmának pénzügyminisztériuma szerint a dinamizálás miatt eladósodó állami büdzsé vélhetően húsz

esztendő leforgása alatt lesz csak képes kigazdálkodni az élénkítés céljára mostanság felvett hiteleket. A kormányzati élénkítő csomagok sok ezer milliárd dollárnyi nagyságrendre rúgnak. Republikánus lévén az elvben kínálatoldali ideológiájú Trump-kormányzat időszakában hitelfelvétel terhére foganatosított keresletoldali intézkedések kétezer milliárd dollárnyi közforrást emésztettek fel. Utóbbi keretből a légitársaságok alkalmazottainak munkabér-dotációja önmagában 25 milliárd dollárt igényelt, ráadásul ezen összeg 70%-a vissza nem térítendő támogatásként került kihelyezésre. Az elvben vagyonadóból finanszírozandó – zöldgazdasági ideológiával átitatott – Biden-csomag távlati költségei egyelőre felbecsülhetetlenek, azonban nagyságrendjük a Trump-féle program többszörösére prognosztizálhatók. Mindez nem a vegyesgazdasági-jóléti modell skandináv mintaállamaiban történik, hanem a világ leginkább versenyelvű értékrendű országában.

Eközben a magyar válságkezelés során jelenleg ezermilliárdos nagyságrendben vállal kötelezettségeket a kormányzat, szintén hitelfelvétel terhére. E gazdaságélénkítő célkitűzés jegyében az államháztartás központi alrendszerére vetített hiánycél 2020-ra vonatkozóan az eredetileg elfogadott költségvetési törvényben foglalt 367 milliárdról hivatalosan 1601 milliárdra emelkedett. A 2021-es és 2022-es hiánycél az EU átlagának felel meg. Vagyis a 2021-ben közel ötezer milliárd forintra rúgó külső és belső forrásból felvett magyar újadósság-volumen mértéke korántsem kirívó Európában. Viszont a forrásfelhasználás iránya alapján megállapítható: a dinamikus jövedelem-kiáramlást kizárólag hitelfelvétellel képes biztosítani a magyar büdzsé. (A részben deviza-hitelfelvétel pedig az árfolyamgyengülés időszakában tovább fokozza az ország távlati adósságszolgálati kitettségét). A vonatkozó előrejelzések szerint e kiemelkedő nagyságrendű állami növekedés-generáló erőfeszítések se tudják megvédeni a fejlett és feltörekvő nemzetgazdaságokat a gyors eladósodástól. A gazdaságok újraindítását célzó – újonnan képződő – adósságtömeg majdani leépítése komoly növekedési áldozatokat fog követelni az északi féltekén az évtized egészében (miként az a 2008-as krízist követő években is történt).

„(…) a kapitalizmus, a globalizmus és a mondializmus (kulturális globalizálódás) ugyan egymást fél évszázada vitathatatlanul erősítő szinergiahatást fejtenek ki, és napjainkra összefonódó komplexumot alkotnak, azonban gyökérzetük és távlati trendjeik vonatkozásában mégis igazolhatóan elkülönülnek egymástól."

Mint ismeretes: a járványkrízis előtt se volt a legprosperálóbb állapotban a globális gazdaság. A 2008 végi hibernáltságából a világgazdaságot látványos fogyasztásélénkítéssel kimozdító Kína és a tőszomszédságában elterülő délkelet-ázsiai nagyrégió növekedési dinamikája már a Covid kirobbanása előtt is érezhetően lelassult. Emellett a több évtizedes japán stagflációs krízis teljesítményrontó hatása, valamint az indiai és a kínai árnyékbank rendszer buborékjaiban rejlő destabilizáló megapotenciál megléte nyílt titoknak számított elemzői körökben. Ezzel párhuzamosan az amerikai gazdaság távlati kilátásai már a Trump-adminisztráció során produkált – első látásra dinamikus – növekedési adatok ellenére se voltak kedvezőek. A békeidőben a legmagasabb szinten álló amerikai államadósságráta ugyanis kiegészült a Wall Streeten jegyzett – egyébként is túlértékelt – nagyvállalatok egekbe szökő kötvényadósság-szintjével.

Eközben az EU legjelentősebb nemzetgazdaságai az adósságkrízis szélére sodródtak a

járványkrízist megelőző években: a GDP-arányosan eleve történelmi csúcsokat döntögető francia, olasz és spanyol adósságszint összességében alaposan beárnyékolta az első látásra kedvezőnek ígérkező világgazdasági növekedési kilátásokat.

Azonban utólag megállapítható: sok tekintetben mindez csak a jéghegy csúcsa lehetett. Onnantól kezdve, hogy a koronavírus-járvány beköszöntött – és kaotikus következmény-spiráljával gyakorlatilag átvette az uralmat a globális gazdaság mindegyik alrendszere felett – új korszakra ébredtünk, amely lezárja az elmúlt fél évezred hegemón társadalmi és gazdasági megatrendjét.

I.
A világkapitalizmus gyökérzete

Sok elemző szerint a járványkrízis távlati mérséklődése után a globalizáció szélsőséges kulturális egyneműsítési trendje (vagyis a mondializáció folyamata) a visszájára fordulhat, de a kapitalizmus – átmeneti depressziós szakaszának lezárultát követően – töretlenül fejlődik tovább. Valójában azonban sokkal inkább e vélekedések ellentéte tűnik reális forgatókönyvnek, ugyanis napjainkban a kapitalizmus alapjait felszámoló új globalizációs korszak veszi kezdetét. Az első járványhullám kezdetére a globalizmus minden jel szerint nyíltan felszámolta a kapitalizmus hagyományos törvényszerűségeit, és a kiinduló-helyzetet tovább deformálta a Covid-krízis elhúzódása és mélyülése.

A fenti tétel bizonyíthatósága érdekében a kapitalizmus kialakulásának tényezőit és működésének pilléreit e gazdasági rendszer keletkezésétől kezdődően célszerű bemutatnunk. Napjaink – korszakhatárt jelölő – gazdasági és társadalmi változássorozatának felvázolása, illetve e trend világtörténelmi jelentőségének alátámasztása ennek révén plasztikusan lesz láttatható.

Mindenekelőtt fontos megállapítanunk, hogy a kapitalizmus, a globalizmus és a mondializmus (kulturális globalizálódás) ugyan egymást fél évszázada vitathatatlanul erősítő szinergiahatást fejtenek ki, és napjainkra összefonódó komplexumot alkotnak, azonban gyökérzetük és távlati trendjeik vonatkozásában mégis igazolhatóan elkülönülnek egymástól.

Még jóval a kapitalizmus beköszöntét megelőzően, illetve a kapitalizációs trend globális dominánssá válása előtt végbementek hullámszerű globalizációs folyamatok az első ismert magas szintű (folyammenti) civilizációk bukásától kezdődően. Gondoljunk elsőként a multietnikus ókori és középkori birodalmak sorára, melyek a korukban számon tartott világmindenség jelentős részét uralmuk alá hajtották, valamint expanziójuknak csak a működési időszakukban felettébb korlátos kommunikációs és közlekedési rendszerek szabhattak határt. Mindenekelőtt ide sorolható az USA kulturális olvasztótégely potenciáljával összevethető homogenizáló erővel bíró Nagy Sándor-féle hellenisztikus birodalom, valamint az általa felszámolt Perzsa Birodalom. E korai globalizációs trend sorában ezt követően kiemelkedő jelentőségű az antik globalizációs modellt elsőként tartósan sikerre vivő Róma *imperium*a és az annak keleti romjain még ezer évig fennálló Bizánc, valamint a magára új Rómaként tekintő, az öreg kontinens csaknem egészét elfoglaló Nagy Károly-i Frank Birodalom. E néhai világhatalmak mindegyike etnikumok, kultúrák, szokásjogrendszerek és termelési módok sokaságát integrálva sajátos globalizált kulturális teret alkotott és tartott fenn ideig-óráig a világkapitalizmus dominánssá válását jóval megelőzően. Vagyis a kapitaliz-

mus és a globalizáció – habár a kommunizmus összeomlását követő évtizedekben egymást erősítő tendenciák voltak – egyetemes történelmi perspektívából szemlélve mégiscsak független folyamatokként értelmezendők.

A kapitalizmust eredetileg a tőkeképzés érdekében folytatott árutermelés, valamint a hatékony árutermelés érdekében alkalmazott bérmunka teremtette meg. Némiképp leegyszerűsítve az alkalmazható definíciókat: önmagában nem minden árutermelő modell tisztán kapitalista (például ókori latifundium-bázisú agrárgazdaság, valdens vagyonközösségi városállam-kommunák, a középkori városi ipar céhei), de minden kapitalizmus kivétel nélkül bérmunkán alapuló árutermelő-felhalmozó rendszer. Könnyű belátni, hogy az árutermelő modellek nem mindegyike felhalmozó jellegű, mint például a magas újraelosztási rátát fenntartó keresztény teokratikus kommunális vagyonközösségek (például a középkori Mediterráneum gazdag valdens városai), melyek tömegesen kivitelezett adományozó gyakorlatuk folytán az általános puritán létviszonyok fenntartása ellenére is tartósan ellehetetlenítik a többletfelhalmozási ciklusok megvalósíthatóságát. Másként fogalmazva: profitképzési képesség, felhalmozási potenciál és megtérülési célfókusz követése nélkül elképzelhetetlen a piacgazdasági modellek működése. Utóbbi megállapításnak kiemelt jelentősége lesz az alábbiakban, mikor alátámasztjuk, hogy napjaink kríziskezelő közpolitikája világszerte felszámolja az egyébként is tartósan elhúzódó (azonban nehezen felismerhető) válságciklusát élő globális kapitalizmust.

„(…) kiemelkedő nagyságrendű állami növekedés-generáló erőfeszítések se tudják megvédeni a fejlett és feltörekvő nemzetgazdaságokat a gyors eladósodástól."

A nyugat-európai centrumrégió kereskedelmi és árutermelő karakterű városövezeteiben (mindenekelőtt a levantei kereskedelmet irányító Észak-Itáliában, valamint a németalföldi és Balti-tenger mentén elterülő Hanza-városokban) a késő gótika és a korareneszánsz időszakától dominánssá váló pénztőkefelhalmozó modell a 15. század végére vitathatatlanul prekapitalista viszonyokat eredményezett. A korábbi (ókori és középkori) történelmi korszakokban az élelmiszergazdasági és kisipari termelés alapvetően a különböző méretgazdaságosságú egységekben reprezentálódó háztartásgazdaságon belül zajlott. Ez alól mindösszesze a viszonzatlan ókori rabszolgamunkán vagy kötelezően előírt középkori jobbágyszolgálaton alapuló latifundiumok és a középkori nagyvárosi céhes ipar szigetei képeztek elenyésző kivételt (más-más okokból).

Ezen évezredek alatt a termelésben résztvevő népesség túlnyomó részét az önellátó-cserekereskedő háztartásgazdaság foglalkoztatta, mely gazdaságüzem mindössze a feleslegét vitte el a helyi piac(ok)ra. A távolsági kereskedelem az ókorban és a középkorban (az ókori folyammenti civilizációktól egészen a Német-római Birodalomig bezárólag) egyaránt pusztán a luxuscikkek körére korlátozódó marginális jelenség volt (például porcelán, selyem, elefántcsont). Emellett az előállított termékek java még a latifundiumokat is beleértve egy-egy relatív közelségben lévő lokáció alapellátását szolgálta. A mindenkori szakrális intézményrendszer és a központi haderő számára (amennyiben utóbbi egyáltalán létezett) legfeljebb a felesleg kerülhetett továbbításra.

A tradicionális gazdaság önellátó jellegének bizonyítékaként a kapitalista gazdaság (túltermelési, illetve alulfogyasztási) ciklikussága se mutatható ki a késő középkort megelőzően

(a *Bibliá*ból ismert hét bő és hét szűk esztendő sokkal inkább a környezetfüggő agrártevékenység természeti-időjárási korlátaira vonatkozhat). Ezen alapvető jellegzetességnek tudható be, hogy a Kr. e. 5–6. évezredben kialakuló első folyammenti civilizációk teljes egyensúlyban működtek bárminemű ökoszociális kataklizmák bekövetkezte nélkül (nyilván a hadászati kríziseket leszámítva). Az ókori Hellászban többek között e létharmónia megvalósulása miatt tisztelték egyedüliként a nem görög államok közül Egyiptomot. A pénzügyi krízis jelenségének első eseteit a krematisztika (pénzgazdaság) fogalmát megalkotó Arisztotelész jegyzi fel az ókori Hellászra vonatkoztatva (innentől feltételező legalább szigetszerű jelleggel a gazdaság árutermelési fókuszának érvényesülése).

Ezen sok évezrednyi időszak alatt a profitvezérelt árutermelés, a távolsági kereskedelemből származó profit pénzbeli felhalmozása és befektetése (krematisztika) mindvégig csak az árutermelő urbanizációs szigetekben volt jelen. A középkori nagyvárosi céhes ipari struktúrák árutermelési és termékspecializációs fókuszuk, valamint alapvető felhalmozási funkciójuk okán már egy kommunális kiterjedésű, korlátozottan érvényesülő prekapitalista városhálózatnak tekinthetők a feudalizmuson belül. Azonban e hálózatosodás a manufakturális ipar időszakára válik regionálissá, illetve a gyorsan terjeszkedő gyarmatbirodalmak virulens kereskedelmi tevékenysége révén részlegesen globális kiterjedésűvé.

Az önellátó termelési mód kötelmei alól vidéken az abszolutizmusig hivatalnoki funkciókat is ellátó klerikus értelmiség, valamint a zsoldoshadseregeknek az abszolutizmus korára jellemző elterjedéséig védelmet biztosító lovagnemesség rétege képezhetett nem túl népes kivételt. Ennek megfelelően a tradicionális társadalmakban a munkanélküliség (dologtalanság) szinte ismeretlen fogalom volt. A vagyontalan népességfelesleg magas presztízsű szerzetes- és lovagrendekben élte mindennapjait, valamint törvényen kívüli rablólovag-csoportokban tömörült. (Az e populációkban rejlő társadalomszervező felhajtóerőt gyakorta a keresztes háborúk hadseregszervező törekvései, illetve a hadjáratok során létrejövő keresztes államok kanalizálták.)

A rendi gyűléseken képviselőik útján önálló országos hatalmi pólust képező szabad királyi városok, sajátos autonómiával rendelkezve, belső ügyeiket a városi tanácsokban intézhették, melyek a városi patríciusok és céhmesterek irányítása alatt álltak. A középkori városállamok pedig e korlátozott város-demokratikus szisztéma maximumát képező – a vagyontalan rétegeket kirekesztő – cenzusos-meritokratikus rezsimeket működtettek. E modell gazdasági és társadalmi jellegzetességeinek ókori városállami előkép-párhuzamai vitathatatlanok. A kooperatív struktúrákat képző városok (Lombard Liga, Hanza Szövetség) a korabeli Európa vezető erőközpontjai voltak, melyek az akkor ismert világ legjelentősebb birodalmaival is képesek voltak egyenrangú félként szembeszállni érdekeik védelmében (gondoljunk csak a Lombard Liga és a Német-római Birodalom meg-megújuló hadakozásaira, vagy a pápaság intézményének a Mediciek általi elfoglalására).

„(…) a hidegháborúban nem a kapitalizmus győzte le a létező szocializmust (…), hanem sokkal inkább a tőkeképzésben csaknem fél évezredes előnyben lévő nyugati centrumrégió (…) aratott diadalt a kelet-európai tervező-újraelosztó államkapitalizmus felett.”

E prekapitalista centrumokban formálódnak ki mindazon jellegzetességek, melyek máig a kapitalizmus alapjait képezik: termelési specializálódás, exportorientáció, pénztőke-képzés,

megtérülési profitlogika, tervező beruházás-politika, bérmunka. A kontinens önellátó-csere-kereskedő feudális tengerében izoláltan létező árutermelő városhálózat kivételezett szigetcsoport-jellegére világít rá a középkor közismert mondása is: „*A városi levegő szabaddá tesz.*"

Az amerikai kontinens felfedezésével kezdődő „nagy felfedezések kora" gazdaságtörténeti perspektívából tekintve valójában nem más, mint a középkori Európában akkor már szórványosan három évszázada zajló árutermelési-tőkeképzési tendenciák prekapitalista korszakká válásának jele. A periklészi Athén Földközi-tenger és Fekete-tenger mentén sokasodó kereskedelmi telepei, a Nagy Sándor-féle hellenista birodalom mindaddig soha nem tapasztalt kiterjedtsége, valamint a cæsari-augustusi korban virágkorát élő római provinciahálózat éppúgy a megélhetést kereső népességfelesleg és a megtérülési lehetőségeket kutató tőketöbblet számára jelentett létperspektívát a későókori „kvázi-globalizáció" évszázadai során, mint másfél-két évezreddel később a gyarmatosítás kezdeti folyamata a koraújkori prekapitalista korszak hajnalán.

Az első gyarmatosító hatalmak (Spanyolország, Portugália) véletlenszerű felfedező-utazóit és magánzó kalandorait történelmi távlatokban mérve villámgyorsan felváltotta az északi kapitalista városövezeti centrumok módszeresen szerveződő befektető társaságainak önerőből feltőkésített, intézményesült nagyvállalkozói köre (például Brit Kelet-Indiai Társaság, Holland Kelet-Indiai Társaság, Új Franciaország Társaság). A tőkeintenzív terjeszkedési folyamat dinamikáját tovább erősítette az északi államok protestáns fordulata, mely tendencia inkább a fenti kapitalizálódási megatrend vallási következményeként értelmezhető.

A gyarmatok java profitorientált kapitalista magánvállalkozások keretében jött létre a korábbi évszázadokban a keresztény Európa nagyvárosi szigetein felhalmozott pénztőkeállományból finanszírozva (ide sorolható a londoni City finanszírozta brit koronagyarmatok szinte mindegyike). E pótlólagos gyarmati erőforrás csatorna nélkül, amelyet az öreg kontinens élvezett, a szélsőségesen egyenlőtlen jövedelemelosztási mechanizmusok okán a korakapitalizmus európai társadalmai már az újkor hajnalán összeomlottak volna.

Az európai eredeti tőkefelhalmozás Max Weber szerint protestáns etikán nyugvó értékrendbázisa természetszerűleg veti fel a kérdést: a társadalmi normává rögzült puritán életviteli szabályrendszer, illetve az abból fakadóan magas fokú megtakarítási hajlandóság és fokozott felhalmozási képesség szocializációs keretrendszerét látványosan negligáló, nagyrészt ateista népességű jelenkori európai kultúrkör és annak domináns fogyasztói életvitele egyáltalán értelmezhető-e még a klasszikus kapitalizmus elvárt törvényszerűségei mentén? Vajon létezhet-e kereszténység nélküli, ateista (pusztán fogyasztói modellek szerint működő) kapitalizmus? – különösképp akkor, ha előfeltételezzük, hogy a piacgazdaság talapzatát egykor létrehozó és tápláló felhalmozási képesség primer jelleggel a latin rítusú keresztény felekezetek hatókörében hegemón normaként érvényesülő önmegtartóztató-puritán szocializációs mintákból fakadt.

Valójában miből is táplálkozhatott az európai (pre)kapitalizmus? Az Északnyugat-Európa és Lombardia nagyvárosi szigetein, valamint az – urbánus modernizációs övezetek hiányában – egyedüliként rurális térségeiből kiindulva (a birtokbekerítési folyamat után) kapitalizálódó Anglia nagybirtokain alakulnak ki elsőként a prekapitalista viszonyok. Történik mindez még a fejlődési centrumokban is tájegységenként és régiónként jelentősen eltérő kezdettel: összessé-

gében az 1200 és 1600 közötti érett középkori és kora újkori modernizációs periódusban.

E prosperáló korszakban kezdenek rendelkezésre állni a kapitalizmus működési előfeltételei: a gazdaság árutermelési fókusza nyomán felhalmozódó gigantikus pénztőke, a formálódó tőkepárti jogrend (lásd I. Erzsébet „csavargás elleni" törvényeit), a szabad paraszti réteg korántsem spontán (államhatalmi eszközökkel kivitelezett, illetve jogszerűvé tett) szűkítése okán az agráriumban felszabaduló munkaerőtömeg nagyvárosi bérmunkás réteggé konvertálása. Valamint mindezek folyományaként a kibontakozó gyarmatosítási trend révén olcsó nyersanyag- és rabszolga-munkaerőpótló lokációk bekapcsolása válik lehetővé a termelési-kereskedelmi láncolatokba.

Az európai abszolutisztikus rezsimek keretei között megteremtett (a rurális-önellátó-feudalisztikus tájegységek és az urbanizációs-árutermelő-városösvezeti centrumok közötti) átmeneti – mindössze két évszázados – politikai egyensúly egészen a kapitalizmus villámgyors tőkefelhalmozó és társadalomformáló potenciáljának maximalizálódásáig volt fenntartható. A nagyságrendileg bővülő nagyvárosi vagyontalan bérmunkás tömegek, valamint a szűk körben koncentrálódó profittömeg két irányból roppantotta szét e kényes egyensúlyú politikai felépítmény-rendszereket. A piacgazdasági fejlődés révén átmenetileg birtokolt egyensúlyi pontjából kimozdított abszolutista erőegyensúly mindössze 150–200 év leforgásáig volt meghatározója a kontinentális hatalomszerkezeti modellnek. A felbomló modell okozta vákuumhelyzetből adódott az angol polgári forradalom és a nagy francia forradalom vérontása. E másfél évszázados (1640–1789) kapitalizmusvezérelt forradalmi ciklus lezárultával monarchikus rend kizárólag a tőkés nagypolgárság hatalmi reprezentánsainak felügyelete alatt álló parlamentáris modell keretei között működhetett Nyugat-Európában (például Anglia, illetve Nagy-Britannia a Stuart-háztól kezdődően; a Benelux-térség monarchiái létrehozásuktól fogva, Lajos Fülöp francia polgárkirálysága és III. Napóleon azt követő császársága).

„(…) a társadalmi normává rögzült puritán életviteli szabályrendszer, illetve az abból fakadóan magas fokú megtakarítási hajlandóság és fokozott felhalmozási képesség szocializációs keretrendszerét látványosan negligáló, nagyrészt ateista népességű jelenkori európai kultúrkör és annak domináns fogyasztói életvitele egyáltalán értelmezhető-e még a klasszikus kapitalizmus elvárt törvényszerűségei mentén? Vajon létezhet-e kereszténység nélküli, ateista (pusztán fogyasztói modellek szerint működő) kapitalizmus?"

Az intézményrendszerüket, szokásaikat, életformájukat a gyarmatokon meghonosító európai nagyhatalmak természetesen infrastrukturálisan modernizálták az általuk leigázott területeket, de a perifériák függő fejlődésének máig ható jelentős árnyoldalai is megállapíthatók (például genocídiumok sorozata, tömeges rabszolgaság, az észak-amerikai törzsi társadalmak és a latin-amerikai magaskultúrák felszámolása). Azonban a későbbi brit domínium-területek máig megőrizték e modernizáció folyományaként nyugatias jellegüket. A gyarmatok olcsó munkaereje és korlátlan ipari nyersanyagállománya a centrum-országokban jelentős profittömeget hozott létre. A külső eredetű tőkeállomány kiegészítette a hazai szabad parasztságból és jobbágyságból létrehozott bérmunkástömegek belső gyarmatainak alávetett társadalomrészeiből kitermelt belső profittömeget. Vagyis a kezdeti piacgazdaság nyugati nagyvárosi szigeteiből

kiinduló extenzív kapitalizációs folyamat a fokozatosan érvényesülő belső és külső gyarmatosítási hullámok során (1492 és 1945 között) felemésztette a tradicionális társadalmiság területeit a megatrend eredetkontinensén éppúgy, mint a tendenciába később bekapcsolt földrészek kolóniáinak többségén.

II.
TERVEZŐ ÁLLAMKAPITALIZMUSOK KELETEN ÉS NYUGATON

A közép-európai és oroszországi nagyrégiónak a 19. század utolsó harmadától a második világégésig zajló fejlődési időszakában az érintett országcsoport maradéktalanul beilleszkedik a piacgazdasági rendszerbe, mely ettől kezdve válik ténylegesen világkapitalizmussá. A két nagyrégió nagyváros szigetei révén illeszkedik a Föld egészére kiterjedő termelési-kereskedelmi hálózathoz, míg vidéki tradicionalista-agrárius térségeiket csak az államszocializmus kényszerintézkedései kapitalizálják maradéktalanul a 20. század kollektivizálási hullámai folyamán. Könnyűszerrel megállapítható: ha nincs a szocializmus, akkor a harmadik világ államai (de gyakran még a mindaddig függő fejlődési pályájuktól szenvedő agrárius európai félperiférák is) megrekedtek volna a gyarmatosító nagyhatalmak túlereje révén rájuk erőltetett nyersanyag- és munkaerőbázis funkcionális kényszerpozíciójában. Hiszen széleskörű extenzív iparosításuk az államszocialista modell berendezkedésével megjelenő tervező államkapitalizmusok működésével vette igazából kezdetét. Ezen – erőszakszervezetek felhasználásával kényszermenedzselt – modernizációs folyamat, szemben az akkor már csaknem fél évezredes nyugati trenddel, legfeljebb két-három emberöltő leforgása alatt ment végbe a kezdetben totalitárius-sztálinista, majd idővel többnyire konszolidálódó autoriter-államszocialista rendszerek égisze alatt.

Az európai félperiférák felgyülemlő felzárkózási deficitjei az államvezérelt tervező kapitalizmusnak tekinthető szocialista rezsimekben artikulálódnak a 20. század második felében. E részleges – főként nagyipari karakterisztikájú – modernizáció azonban – felélve humán és pénzügyi tartalékait – véglegesen kifullad a '80-as évek utolsó harmadára.

Mai szemmel nézve egyre világosabban kezd kirajzolódni, hogy valójában a hidegháborúban nem a kapitalizmus győzte le a létező szocializmust (hiszen utóbbi gazdaságilag valójában nem is létezett), hanem sokkal inkább a tőkeképzésben csaknem fél évezredes előnyben lévő nyugati centrumrégió (illetve annak részeként az angolszász szabadversenyes kapitalista modell) aratott diadalt a kelet-európai tervező-újraelosztó államkapitalizmus felett.

A Szovjetunió (eredetileg a hruscsovi korszakban deklarált) '60-as évekbeli utolérési stratégiája (amit az űrprogram és a fegyverkezési verseny átmenti sikerei széles körben legitimáltak) a keleti tömb végnapjaira vitathatatlanul megrekedt. A kelet-európai (burkoltan) kapitalista modellvariáns nyugat-európai megfelelője a '80-as évek közepe és a '90-es évek utolsó harmada közötti bő évtized során kevésbé teátrálisan omlott össze, mint az államszocialistának keresztelt vasfüggönyön túli néhai megfelelője. A nyugati tervező kapitalizmus igazgatási intézményrendszere kísértetiesen hasonult a keleti államszocializmus-variánsok modernizációs diktatúráiban tapasztaltakhoz. Így a Lajtán inneni és azon túli tervező intézmények marginalizálása a nagyvállalati szféra számára egyenesen szimbólumértékűnek minősülhetett. Példának okáért az államkapitalista-dirigista gazdasági modell (De Gaulle elnökségétől Mitterrand országlásáig bezárólag terjedő) fény-

korában a franciaországi kormányzati struktúrában tartósan működött a központi tervhivatal országos szervezete. Többek között ezen intézmény fejlesztette több lépcsőben a Franciaországot máig behálózó TGV gyorsvasúthálózatot. Eredményei ellenére az intézmény a neoliberális „reformhullám" égisze alatt mégis felszámolásra került.

A korszakban előrehaladottnak számító hazai társadalombiztosítást megteremtő Horthy-éra (OTI), valamint a '63-ban elfogadott általános amnesztiától kezdődően konszolidáló Kádár-rezsim alkotja meg a jóléti állam intézményrendszerének első (korántsem koherens) magyarországi pilléreit. E vívmányok – szemben a téves hazai közvélekedéssel – valójában nem a rendszerváltási sokknak esnek áldozatul, hanem a monetarizmus korabeli globális expanziójának. E „páneurópai" utóvédharcot a szociális piacgazdaság őszinte híveinek utolsó politikai nemzedéke kilátástalan szívóssággal vívta meg (Mitterrand, Kohl, Chirac, Antall).

A kapitalista megatrend aranykora az államszocializmus bukásától veszi kezdetét, de eredményes hegemóniája mindössze másfél emberöltőig tart. A napjaink járványkrízise folytán egy csapásra leálló és a gigantikus volumenű állami közpolitikai kísérletekkel tartósan újraindítani vélt világkapitalizmus megszűnése a vonatkozó adatsorok fényében immár nehezen vitatható.

III.
A konzervatív eredetű jóléti állam és annak neokonzervatív eróziója

Valójában milyen sajátosságok teremtették meg és tették virulenssé a kapitalizmust az elmúlt fél évezredben? Ha számba vesszük e tényezőket, akkor mindenekelőtt szükséges kiemelnünk közülük az alábbiakat: a kereslet-kínálat törvényszerűsége folytán – ciklikusan ismétlődő időszaki zavarok közepette – dinamikusan újrateremtődő piaci egyensúly, az állandó versenyhelyzetből fakadó innovativitás és fokozott kockázatvállalási hajlandóság, valamint a jövőbeni árutermelést megalapozó folytonos tőkeképződés. E sajátos tényezők bázisán valójában a primer árutermelési specializálódás teremti meg a gazdaságtörténet legdinamikusabb techno-evolúciós folyamatát, amely megatrend máig a kapitalista gazdasági hatékonyság létalapja.

Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című korszakalkotó művében állapítja meg, hogy amennyiben egy ókori egyiptomi gazdát áthelyeznénk bármely kora újkori német parasztgazdaságba, számára nem volnának idegenek a gazdálkodási körülmények, holott új gazdálkodási helyszínén bő négyezer év választaná el saját tapasztalatszerzési korszakától. Mindehhez képest a kapitalizmus generálta négy ipari forradalom újdonsága abban rejlik, hogy több hullámban csaknem minden évszázadban (sőt, a második világégés óta csaknem évtizedenként) gyökeresen átalakította a termelés technológiai körülményeit. E techno-evolúció a kapitalizmus primer hozadéka.

Viszont a kapitalizációs expanzió társadalmi kártételeit eleinte csak extenzív növekedéssel (új földrészek bevonásával), később intenzív fejlesztéssel (ipari forradalmak) és szociálpolitikai innovációval (jóléti állam) lehetett ellensúlyozni. Ezen évszázados szociális kohézióteremtési stratégiának ugyan voltak baloldali időszakai (például a roosevelti New Deal), de alapvetően a munkásmozgalom nyomására megszülető 19–20. századi jobboldali, keresztény-konzervatív érák produktumai voltak. Ezek közé sorolható Bismarck szociális törvénykezéseinek időszaka, a Disraeli-féle brit „*one nation*" konzervativizmus korszaka, valamint a második világháborút

követő nyugat-európai jóléti államok sora Adenauertől De Gasperin át De Gaulle-ig bezárólag. Ekkorra válhatott elsőként nyilvánvalóvá a világkapitalizmus napjainkra csaknem világszerte domináns primer hozadéka: a napi szintű éhezés és a mélynyomor csaknem teljes körű visszaszorítása a centrumok belső gyarmatain és a félperiféria egyaránt.

Habár az egy főre vetített GDP-ben mért eredményességet némileg árnyalja a háztartásüzemben történetileg évezredeken keresztül ellátott jóléti funkciók számszerűsítésének módszertani megoldatlansága. Például Kína elmúlt évtizedekben töretlenül látványos GDP-bővülési ütemét elvileg korrigálni volna célszerű a modernizáció folytán megszűnő és ezt követően a villámgyorsan kiépülő szolgáltatóipar-komplexum által átvállalt háztartásüzem-szolgáltatások produktumával.

A kezdetben etnikumok és keresztény felekezetek feletti európai arisztokratikus konzervativizmus képviselői a kapitalizmus dinamikája kapcsán ráeszméltek, hogy a rendszer fennmaradásának politikai előfeltétele a modell nyerteseinek integrálása egy politikai közösség keretei közé, így Európa-szerte megteremtődött a korábban zömében liberális nacionalista irányultságú kispolgári (kisipari, kistermelői, kiskereskedelmi) vállalkozói egzisztenciák bázisán a keresztény-konzervatív polgári alternatívák sora. E politikai gyűjtőpárti konglomerátumokban természetes szövetségesként kontinensszerte otthonra leltek az állagőrzésben érdekelt bürokrata, katonatiszti, nagybirtokos elitcsoportok is. Az első világháborút követően a lövészárokból hazatérő frontszolgálatos tömegektől a továbbiakban már meg nem vonható általános, egyenlő és titkos választójog bevezetése ellenére ezen – akkor már legalább fél évszázados múltra visszatekintő – konzervatív néppártosodás hozadékaként volt elkerülhető a korabeli gazdasági-társadalmi viszonyokat akár jogállami-parlamentáris, akár forradalmi eszközökkel felszámolni igyekvő nyugati (reformista és totalitárius) szocializmus-variánsok bármelyikének hatalomra jutása.

A kapitalizmus gazdasági győzelmét követő politikai diadala azonban egy másik előfeltétel teljesülését is igényelte: a főáramlatú baloldal pacifikálásáét. Európa hagyományosan legbefolyásosabb baloldali erejeként az SPD az NSZK létrejöttét követően megalkotott (Bad Godesbergben elfogadott) alapprogramjában deklarálta a németországi kapitalista modell szociáldemokrata elfogadását. Azonban ténylegesen már sokkal korábban (valamikor az első világháború előestéjén) lezajlott a német (valamint az osztrák és a francia) szociáldemokrácia informális polgári fordulata. E világtörténelmi jelentőségű fordulópont nélkül nem robbanhatott volna ki a gyarmatbirodalmak erőforrásainak újraosztásáért vívott első világháború, hiszen a munkásmozgalom tízmilliónyi tömegeit politikai és kulturális reprezentánsaik akarata ellenére nem lehetett volna állami kényszerintézkedésekkel kivezényelni frontszolgálatra tömeges, sőt általános parancsmegtagadási és dezertálási hullám végbemenetele nélkül. Nem mellékesen ezen alku folytán lehetett a polgáriasult szociáldemokrácia a háború utáni weimari demokrácia egyik vezető politikai ereje a félelnöki modellben működő, agyaglábakon álló köztársasági Németországban. A '20-as évek rövid életű weimari konszolidációjának előfeltételeként a német szociáldemokrácia évekkel korábban meghozott polgári-demokrata és kapitalista fordulata tette lehetővé az első világháború után a Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht vezetésével létrejövő bajorországi tanácsköztársaság szociáldemokrata asszisztencia mellett végrehajtott karhatalmi felszámolását. Az internacionalista osztályidentitást ekkor váltja fel a nagytőkés kö-

rök érdekeit szem előtt tartó nacionalista orientáció az osztrák és a német baloldalon.

Hogy mi köze mindennek a kapitalizmus európai meggyökeresedéséhez? E hatalompolitikai alku eredményeként jön létre – legalábbis a győztes államokban – a jóléti kapitalizmus első világégést követő legelső modellje. E rezsimvariáns hatókörét – okulva a weimarizálódás tanulságaiból – a második nagy háborút követően a nyugati szövetséges hatalmak kiterjesztik a nyugati érdekszférába eső vesztes államokra is (NSZK, Olaszország, Ausztria). A nemzetiszocializmus és a fasizmus két évtizedes töretlen térhódítása is a munkásmozgalom és a hatalmi elitek közötti hallgatólagos (soviniszta) jóléti konszenzus újradefiniálásaként fogható fel a bolsevik fordulatot elkerülő európai félperiféria kon. Mindenekelőtt az első világháborúban legyőzött német kultúrkörben (Németország, Ausztria), a Párizs környéki béketárgyalásokat számottevő eredmény nélkül záró egyetlen antantállamban (Olaszország), valamint a gyarmatbirodalmuk javát addigra fokozatosan elveszítő ibériai országcsoportban (Spanyolország, Portugália).

E történelmi fordulat jellegzetes kísérőjeleként az államkapitalista piacgazdaság nyugati és keleti változata terjeszti el széles körben a rekreációt szolgáló tömegturizmus ellátórendszereit (például szakszervezeti üdülőhálózat). Ennek fontossága nem hangsúlyozható eléggé: a tradicionalista társadalmakban a hivatás-életvitel dominálta a népesség csaknem egészét, vagyis leszármazási alapon, kulturális önazonosságuk szerint tettek szert megélhetést biztosító tevékenységre a szakrális megalapozottságú társadalmak tagjai. Ez alól kivételt némiképp legfeljebb a városi céhes ipar első generációs alkalmazottjai és a zömében az alacsony státusú agrárnépességből rekrutálódó alsópapság képezhetett. Ahol megjelenik és tömegesen elterjed a tradicionális életformákat felszámoló nagyvárosi bérmunka, ott azonnal megjelenik a rekreálódás iránti tömegigény (lásd a sztrájkszervező munkásmozgalom rövidebb munkaidőre és garantált szabadságra vonatkozó követeléseit). Az önellátó szakrális társadalmakban ilyen jelenségek nyilván nem lehettek ismertek.

A középosztályosító jóléti állam társadalompolitikai és gazdaságpolitikai innovációja szünteti meg a kapitalizmus belső gyarmatait Európa nyugati felén, ezzel egy évszázadra stabilizálva a modellt politikailag, társadalmilag és gazdaságilag. Azonban a nagyhatalmak belső és külső gyarmatainak erőforrásbázisán létrejövő modernitásbeli nemzetgazdaságok jelentőségét negligáló posztinduszt-riális globalizáció (az emberi munkavégzést egyre feleslegesebbé tevő technológiai innovációi révén) a '70-es évektől kezdődően alapjaiban kezdte ki e jóléti konszenzust. A politikai élet neokonzervatív-neoliberális fordulata nyíltan számolta fel a munkásmozgalommal és a szociáldemokráciával több lépcsőben megkötött középosztályosító alkut, sőt az alkuképzés intézményi mechanizmusait is villámgyorsan elsodorta (például a Thatcher alatti brit bányászsztrájk során).

„(…) a tradicionális társadalmakban a munkanélküliség (dologtalanság) szinte ismeretlen fogalom volt."

A neokonzervatív ellenforradalom valójában nem állította helyre a Manchester-kapitalizmus modelljét, erre nem is lehetett képes, hiszen ahhoz 19. századi szintűre kellett volna redukálnia a közszolgáltatás-színvonalat. Az adócsökkentéseik költségét gyakorta privatizációs bevételekből ellentételező neokonzervatív kormányzatok – ugyan elvetették a korábban domináns vegyesgazdasági modellt – továbbra is államvezérelt modellt működtettek. Az irányzat – a végsőkig túlterhelt és a jóléti transzferekből mindaddig alig részesülő felső-középosztályok védelmében

– mindössze az állami redisztribúció mértékének betetőzését tudta megvalósítani, és az újraelosztás célrendszerét átformálni (a jóléti rendszerekből a gazdaságfejlesztés és a hadiipar felé csatornázva át a mobilizálható közforrások zömét).

A neokonzervativizmus legfeljebb csak szabadversenyes retorikája révén tűnt élesen államellenesnek, hiszen példának okáért az amerikai *Reaganomics* jelentős állami adósságnövekedést is vállalhatónak tartott csillagháborús programja finanszírozása érdekében. A bánya- és nehézipari szakszervezetek egyeduralmát bátran megtörő Thatcher pedig az egészségügy és a közoktatás kárára megkérdőjelezhetetlenül tartósan restriktív költségvetési politikát folytatott. Azonban e szigorú fiskális ciklus megtakarításaiból hadiipari és telekommunikációs fejlesztési programok sorát finanszírozta, melyek hozadékainak köszönhetően kialakulhatott a skóciai és északangliai indusztriális rozsdaövezetek bázisán a számottevő exportpotenciállal bíró fehérköpenyes tercier-gazdasági szegmentum.

Az osztály alatti roncstársadalmi rétegek szélesedése, a munkahellyel rendelkező, de a létminimum szintjén tengődő úgynevezett dolgozó szegények csoportjainak bővülése, valamint az egykor virágzó iparterületek látványos elnéptelenedése jelzi e viszonylagos államtalanító közpolitikák árnyoldalait az Atlanti-óceán mindkét partvidékén.

Miként azt fentebb láthattuk: a neokonzervatív korszakváltás végbemenetelének számottevő hozadékai voltak. A közepes fejlettségű félperifériák délkelet-ázsiai, latin-amerikai és közép-európai lokációiba áttelepülő feldolgozóipari konglomerátumok a korábbi szinthez képest ipartalanították ugyan az északi félteke ipari régióinak zömét (habár máig az USA maradt a Föld egyik vezető ipari állama), viszont – a centrumállamokban hagyva fejlesztői és irányítási központjaikat – dominánssá tették a tudásalapú szolgáltatói gazdaságszerkezetet a legfejlettebb posztindusztriális államok majd' mindegyikében.

(Folytatjuk)

„(…) a tradicionalista társadalmakban a hivatás-életvitel dominálta a népesség csaknem egészét, vagyis leszármazási alapon, kulturális önazonosságuk szerint tettek szert megélhetést biztosító tevékenységre a szakrális megalapozottságú társadalmak tagjai."